

Българска академия на науките

Институт за исторически изследвания

Секция „История на света и международните отношения в ново и най-ново време”

Теодоричка Илиева Готовска-Хенце
Българите в чешко-руския книжовен обмен
(30-те 60-те години на XIX в.)

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на научната степен
ДОКТОР НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ НАУКИ

Научна област: 2. Хуманитарни науки
Професионално направление: 2.2. История и археология
Научна специалност: Нова и най-нова обща история шифър: 05.03.04

Българска академия на науките
Институт за исторически изследвания
Секция „История на света и международните отношения в ново и най-ново време”

Теодоричка Илиева Готовска-Хенце
Българите в чешко-руския книжовен обмен
(30-те 60-те години на XIX в.)

АВТОРЕФЕРАТ
на дисертацията за присъждане на научната степен
ДОКТОР НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ НАУКИ

Научна област: 2. Хуманитарни науки
Професионално направление: 2.2. История и археология
Научна специалност: Нова и най-нова обща история шифър: 05.03.04

Членове на научното жури:

1. Проф.д.и.н. Пенка Пейковска
2. Проф.д.и.н. Илия Годев
3. Проф.д.и.н. Светозар Елдъров
4. Проф. Дарина Григорова
5. Проф. Владимир Пенчев
6. Проф. Славка Керемедчиева
7. Проф. Маргарита Младенова

София, 2020.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита от разширен състав на секция „История на света и международните отношения в ново и най-ново време” на Института за исторически изследвания към БАН на заседание от 12.03.2020. Научното жури е одобрено от Научния съвет на Института за исторически изследвания от 07.04.2020.

Дисертацията се състои от увод, 4 глави, заключение и преглед на източниците с общ обем 446 страници.

Публичната защита ще се състои на 12.08. 2020 от 11 ч. в Големия салон на Института за исторически изследвания София, бул. „Шипченски проход” 52, бл. 17.

И през ХХІ столетие славянското писмо продължава да е един от основните идентификационни кодове в характеристиката на българите. Това предизвиква и трайния интерес на учените към него. Родната писменост е съхранила народността ни през дългите векове, когато е липсвала държавност, а висшето духовенство е било чуждонародно. По време на османското владичество в Европа проникват сравнително малко сведения и до началото на ХІХ в. преобладава схващането, че българите са от татаро-тюркски произход.

Едва събирането на достатъчен емпиричен материал от славистите през ХІХ в. и включването на самите българи в славянската общност променя представите и налага мнението за славянската ни идентичност. Това предопределя и интереса към темата.

Изследователска цел

Основната цел на изследването е да се покаже как в резултат на чешко-руския литературен, научен и книжовен обмен се променя схващането за тюрско-татарския характер на българите и се утвърждава мнението за славянската им принадлежност, а в орбитата на академичната славистика се подготвят българи просвещенци.

Състояние на проблема и необходимостта от изследването му

Понастоящем разполагаме с голям брой специализирани славистични проучвания, особено в областта на лингвистиката и литературознанието. Изследвано е и развитието на славистиката като научна дисциплина. Историческите изследвания също не са малко, но те се концентрират върху двустранните българо-руски, руско-чешки и българо-чешки връзки. Липсва цялостен интердисциплинарен труд, който да изследва, от една страна, мястото на българистичните проблеми в чешко-руския славистичен и книжовен обмен, а от друга – ролята и приносите на самите българи в този обмен.

Изследователски задачи

Някои от основните задачи на проучването са:

1) Да се очертае общият дискурс на славистичните изследвания до 1826 г., когато българите за първи път са включени в сравнително литературно изследване и се прави връзката между езика им и Кирило-Методиевото наследство.

2) Да се проследят българистичните теми в доакадемичния период от развитието на славистиката и влиянието на Романтизма върху тяхната разработка, като се представят главните автори и техните трудове.

3) Да се представи чешко-русият книжовен обмен, включването на първите наши сънародници в него, както и формирането на международната общност от чешки, руски и наши просвещенци, ангажирани с разработването на българистични теми.

4) да се анализират основните трудове на Павел Йозеф Шафарик в контекста на чешко-русия научен обмен и се проследи тяхното влияние върху българите.

5) Да се очертаят заслугите на „първата руска академична четворка“ и нейните връзки с чешкия славистичен център и с българите.

6) Да се представи началният период в развитието на новобългарското образование чрез прокарването на паралели с чешката образователна система и да се проследи свързването му с чужбина.

7) Да се анализират политическите аспекти на идеята за славянската взаимност и нейните проявления в Хабсбургската и в Романовата империи и да се посочат последиците от революцията 1848 г. за чешко-русия книжовен обмен и по отношение на българите.

8) Да се представи началният етап от развитието на академичната славистика в Дунавската монархия в двата ѝ центъра (Виенски и Пражки) и развитието на чешко-русия книжовен обмен до 60-те години на XIX в.

9) Да се представят първите езиковедски трудове на българи от 60-те години на XIX в. и техните контакти с титулярите на Пражката и на Виенската академична славистика.

Обект на изследването и хронологически граници

Главният изследователски обект са българите в контекста на чешко-русия книжовен обмен от появата им като научен обект във връзка с Кирило-Методиевото наследство (1826 г.) до литературния им дебют в контекста на този обмен през 60-те години на XIX в., когато те създават и авторски творби – първата библиография на новобългарски книги, съставена от Иван Шопов в Прага, след предварителната му работа в Русия, и първата граматика, съставена от братя Цанкови и публикувана във Виена на немски език. В рамките на изследователската територия влизат

също българистичните приноси на руските и на чешките слависти, литературната, фолклористичната и книжовната дейност на наши просветители, свързани с Русия и с чешките земи, появата на първите академични центрове за изучаване на славянските народи в Русия и Хабсбургската монархия и ролята на академичната славистика в изследването на езика ни и за развитието на новобългарското образование.

Трудът е интердисциплинарен и в него се разглеждат и въпроси, които са обект на изследване и на други хуманитарни дисциплини (литература, езиковедие, етнография, фолклор, историческа география и др.). По характера си обаче то е историческо, защото разглежда всички тези въпроси в контекста на историческата епоха. Точно това обстоятелство предоставя и възможност за извеждането на по-обобщаващи изводи.

Документални източници

Основен архивен източник е Литературният архив в Прага (личните фондове на Павел Йозеф Шафарик, Вацлав Ханка, Алоис Шембера, Иван Шопов), старопечатната сбирка на Народния музей и на Славянската библиотека в Прага. Няколко старопечатни книги (преди всичко издания на кореспонденция) сме използвали и от фондовете на БИА-НБКМ.

Терминологията и проблемите, свързани с нея

Всички термини в изложението са заимствани от инструментариума на изследователите по това време, т.е. термините са разглеждани в техния научен и социален контекст. От XIX в. досега науката неимоверно е напреднала, затова не е възможно да се проследяват промените в използването на терминологията – то не е и нужно с оглед на целите на изследването.

Други от термините са запазили смисъла си, но имат особени нюанси в трудовете на различни изследователи и в различни славянски страни. Тук спадат напр. термини като „славянска взаимност“, „общославянско движение“, „славянска общност“ или пък наименованието на езика, на който е създадена славянската писменост („старославянски“, „древнославянски“, „старобългарски“, „староцърковнославянски“). Те са изяснени на съответните места в монографията.

Методология

Изследването разглежда процеси в три империи (Романовата, Хабсбургската и Османската), чиито вътрешни специфики са повече от общите им черти. В този случай хронологичният метод не би бил

подходящ, а съпоставителният не би довел до очертаване на общи паралели. Поради тази причина проучването се базира преди всичко на дедуктивния и на причинно-следствения метод, допълнени в отделни случаи от паралелния анализ. Хронологическият принцип е спазен.

Кратък историографски преглед

Натрупаната през десетилетията българска и чуждоезична литература по разглежданата проблематика е огромна и разнородна, поради което не е възможно (а едва ли и нужно) да бъде осъществено на тези кратки страници. Затова в следващите редове ще представим изследванията, групирани по отделните теми (общо славистична, българистична, история на чешко-българските, руско-българските връзки) и то най-новите изследвания и колективните сборници. От старите автори сме посочили тези, чиито трудове се считат за основополагащи. Пълният библиографски списък е приложен в края на монографията.

И досега в българската славистична наука изследванията на акад. Емил Георгиев са основополагащи. Това се дължи на обстоятелството, че ученият анализира изключително широк периметър от въпроси. Той издава обобщаващи трудове¹, изследва двустранните културни и литературни връзки², интересува се от най-стария, както и от новобългарския книжовен език.³ Разполагаме и с по-нови обобщаващи трудове за развитието на книжовния ни език⁴ и на литературата от времето на нашето Възраждане.⁵ Много добри постижение има и българската лингвистика. Проследени са връзките с Виенския славистичен център⁶, историята на славянските езици в сравнителен план⁷, както и развитието на книжовния език при чехи и българи по време на Възраждането⁸, двустранните фолклористични връзки през същия период.⁹ Направен е и преглед на сегашното състояние на

¹ Георгиев, Е. Основи на славистиката и българистиката. София, 1979; Георгиев, Е. Българската литература в европейски контекст. София, 1984; Георгиев, Е. (ред.) Българската литература в общославянското и общоевропейското литературно развитие. София, 1978.

² Георгиев, Е. Българи и чехи в епохата на тяхното Възраждане. ГСУ, Историко-филологически факултет. Т. XLII (1945 – 1946). София, 1946, с. 1-88; Георгиев, Е. (ред.) Българо-чешката дружба в литературата на XIX в.

³ Георгиев, Е. (ред.) История на новобългарския книжовен език. София, 1989. Георгиев, Е. (ред.) Константин Кирил Философ. София, 1981.

⁴ Русинов, Р. История на новобългарския книжовен език. В. Търново, 1999.

⁵ Радев, И. История на българската литература през Възраждането. (II изд.) В. Търново, 2012; Аретов, Н. Българската литература от епохата на националното Възраждане. София, 2009; Същият. Българското Възраждане и Европа. София, 2001.

⁶ Мурдаров, Вл. Виена и българската езиковедна наука. София, 1988; Същият: Виенската славистика и българското езикознание и българското езикознание (1822 - 1849-1918). Пловдив, 1999.

⁷ Младенова, М. и кол. История на славянските езици. Т. I: Западни славяни. София, 2000.

⁸ Борисов, Б. Българският и чешкият книжовен език през Възраждането: особености на кодификацията. София, 2012.

⁹ Пенчев, Вл. Българо-чешки фолклористични контакти през Възраждането. София, 1994.

бохемистичните¹⁰ и на славистичните изследвания.¹¹ От изследователите на българо-руските културни връзки не можем да не споменем Лиляна Минкова, която освен собствени монографични изследвания,¹² обнародва и ценна кореспонденция от руски архиви, която сме използвали в монографията.¹³

Чешките постижения са представен с по-нови издания на двата основни изследователски центъра: две от последните колективни изследвания, посветени на Славянския конгрес през 1848 г.¹⁴ и колективната монография за историческото развитие на чешката славистика, издадена в Бърно.¹⁵ От полза за анализа се оказва и по-старото изследване на М. Куделка.¹⁶ Поглед върху общото развитие на чешкото общество от този период предлага и друга колективна монография.¹⁷ Различни аспекти на славянските културни взаимоотношения са разработени и в сборника с публикации на учени от двете школи.¹⁸

От руските автори най-ценно е обобщаващо изследване за историческия път на руското славянознание на Л. Лаптева.¹⁹ Тя е автор и на конкретни студии за университетското преподаване в Русия.²⁰ Подобен характер има и трудът на Ф. Петров.²¹ От по-новите руски публикации интерес представляват два новоиздадени сборника,²² както и този на Б. Н. Билунов.²³ Комплексен поглед към културното развитие на славянските народи предлагат и украинските учени,²⁴ а отделни проблеми на руско-

¹⁰ Българската бохемистика днес. (ред.) Хр. Дейкова, Вл. Пенчев. София, 2012.

¹¹ Славистиката в началото на ХХI в. Традиции и очаквания. София, 2003.

¹² Минкова, Л. Български възвъзрожденци в Русия. София, 2005. Същата: Осип Максимович Бодянски и Българското Възраждане. София, 1978.

¹³ Минкова, Л. Одеският историк Николай Никифорович Мурзакевич и Българското Възраждане. (ч. I) ИПр, 2003, кн. 1-2. (ч. II) кн. 3-4.

¹⁴ K úloze Slovanů v historii a současnosti. Kolokvium u příležitosti slovanského sjezdu v Praze. Emausli, Praha, 29.05.1998. Sborník 150 let Slovanského sjezdu 1848: Historie a současnost. Sborník referátů z vědeckého kolokvia 11 června 1998 v Praze, Praha, 2000.

¹⁵ Kudělka, M., Šimeček, Z. Československé práce o dějinách a kultuře slovanských národů. Praha, 1972, 1995. Česká slavistika v první období svého vývoje do počátku 60 let 19 století. (red.) M. Kudelka a kol. Praha, 1995.

¹⁶ Kudělka, M. O pojetí slavistiky. Vývoj představ o jejím předmětu a podstatě. Praha, 1984.

¹⁷ České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době. Red. M. Hlavačka a kol. Praha, 2014;

Historik v proměnách doby a prostředí - 19. Století. (red.) Hanuš, J., R. Vlček, Brno, 2007.

¹⁸ Studia Balkanica Bohemo-Slovaca. VII. Brno, 2017.

¹⁹ Лаптева, Л. П. История славяноведения в России в XIX веке. Москва, 2005.

²⁰ Лаптева, Л. П. Преподавание славистических дисциплин в Московском университете в XIX – нач. XX века. – В: Из истории университетского славяноведения в СССР. Ред. В. П. Гудков и кол. Москва, 1983; Същата. Значение творчества Ю. И. Венелина для болгарского национального Возрождения. – В: Дриновски сборник (Харков), т. IV (2011).

²¹ Петров, Ф. Михаил П. Погодин и создание кафедры российской истории в Московском университете. Москва, 1995.

²² Болгары в России. Сост. И. Ю. Мельников. Москва, 2010; Ученое путешествие Ю. И. Венелина в Болгарию 1830–1831. Ред. Г. К. Венедиктов. Москва, 2005.

²³ Болгария и Россия. Сборник трудов Б. Н. Билунова. Москва, 1996.

²⁴ Славянские языки, письменность и культура. (ред.) В. В. Колесов. Киев, 1993.

българските връзки от този период са включени и в наскоро издадения юбилеен сборник, посветен на българо-украинските връзки.²⁵

Що се отнася до чешко-руските връзки, от полза се оказва монографията на М. Достал.²⁶ От по-старите автори сме използвали публикации на един от най-известните слависти Вл. Францев.²⁷

Чешко-руските книжовни контакти от 30-те – 60-те години на XIX в. се развиват паралелно на национално-културния възход на българите. Тези процеси също са изследвани в националната ни литература.²⁸ От полза за анализа бяха трудовете на Р. Радкова.²⁹ Разполагаме и с конкретни изследвания за ролята на българската емиграция³⁰ и на развитието на новобългарското образование.³¹ От по-старите издания ценни се оказаха колективните сборници³², някои от които съвместно дело на български и руски учени³³, както и класическите трудове на големия български изследовател Иван Шишманов.³⁴ За идейно политическото развитие на руското общество през разглеждания период сме използвали по-нови трудове на български³⁵, руски³⁶ и чешки³⁷ автори. Изложението се базира и

²⁵ България и Украйна в историята на Европа. Сборник научни трудове. Киев, 2019.

²⁶ Достал, М. Ю. Измаил И. Срезневский и его связи с чехами и словаками. Москва, 2003.

²⁷ Францев, В. А. Очерки по истории чешкого Возрождения. Варшава, 1902; Същият. Русские в Чехии 1813–1823. Прага, 1913; Същият. Измаил И. Срезневский и славянство. Санкт Петербург, 1914; Същият. Михаил П. Погодин и Франтишек Палацкий (к истории русско-чешких связей в конце XIX ст.). Прага, 1928.

²⁸ История на българите. Т. III. Ред. Г. Марков. София, 2004. Конев, И. Българското Възраждане и Просвещението. Т. II: Въпроси на българската филологическа култура. София, 1991; Т. III, ч. I: Наши представи за Австрия, Германия, Русия, Украйна, Индия, Китай Япония, Америка. София, 1998; Генчев, Н. Научни трудове. Т. I. София, 2003.

²⁹ Радкова, Р. За знания в „чуждина“. София, 2019; Същата. Интелигенцията и нравствеността през Възраждането (XVIII – първата половина на XIX в.) София, 1995; Същата. Българската интелигенция през Възраждането. София, 1986; Същата. Рилският манастир през Възраждането. София, 1972; Същата. Неофит Рилски и новобългарската култура. София, 1983.

³⁰ Дойнов, С. Българите в Украйна и Молдова през Възраждането (1751–1878). София, 2005; Балкански измерения на фамилията Мустакови. Сборник с материали от международна научна конференция Габрово 18–19.09.2007. Съст. Пл. Митев, В. Рачева. София, 2008.

³¹ 170 години новобългарско образование. Ред. Ив. Стоянов. Национаен музей на образованието Габрово, 2006.

³² Българската нация през Възраждането. Ред. Хр. Христов. София, 1980.

³³ Българското Възраждане и Русия.

³⁴ Шишманов, Ив. От Паисия до Раковски. Статии по българско Възраждане. Ред. М. Арнаудов. София, 1945; Същият. Избрани съчинения. Т. I: Българско Възраждане. Ред. Г. Димов. София, 1965; Същият. Личните отношения на Павла Йосифа Шафарика с българите. – Български преглед (София), 1895, кн. 12; Същият. Бележки за България в ръкописното наследство на Павла Йосифа Шафарика. – Български преглед, 1896, кн. I; Същият. Студии из областта на българското Възраждане: В. И. Григорович и неговото пътешествие в Европейска Турция (1844–1845) и неговите отношения към българите. – В: Сборник на БАН (клон историко-филологически и философско-обществен), кн. VI, 1915; Същият. Нови студии из областта на българското Възраждане (В. Априлов, Н. Рилски, Н. Бозвели). – В: Сборник на БАН (клон историко-филологически и философско-обществен), кн. XXI, 1926;

³⁵ Георгиева, Т. Цит. съч.; Стоилова, Т. Русия във века на Просвещението и революционните събития през XVIII в. София, 2018. Дроснева, Е. Храброто списание, Кьопен, Мустаков и... – В: Балкански измерения на фамилията Мустакови. Съст. Пл. Митев, В. Рачева. София, 2008; Същата. Български шрихи от един живот: Виктор Иванович Григорович. – Списание на БАН, 2015, кн. IV.

на голям брой старопечатни и редки издания, които са цитирани в приложения в края на монографията библиографичен списък.

Структура

Дисертацията се състои от увод, четири глави, заключение и преглед на източниците, с общ обем 456 страници.

В **увода** се изтъква, че до началото на Новото време историографията изследва преди всичко официалната история на държавите и се концентрира върху дипломатията в мирно време и върху войните, които те водят. Тя се интересува от политиката на владетелите, браковете и съюзите, които те сключват, литературата и изкуството на привилегированите класи. А славянските народи са подвластно население в многонационални държави. Историята на чешкото кралство след 1526 г. се припокрива с историята на династията на Хабсбургите, словашките земи след залаза на Великоморавия са неразделна част от Унгарското кралство. И двата народа, наред със словинци, хървати, войводински сърби, силезийски поляци, подкарпатски руси/закарпатски руси са се „вплели“ в историята на Дунавската монархия. Но славянско население има и извън тези предели, в състава на Руската и Османската империя. Многобройното славянско племе, обитаващо първоначално широки европейски простори, постепенно е разделено и влязло в състава на различни държавни образувания. То е далеч от лостовите на управлението и поради това не привлича интереса на официалната историография.

Френската революция от 1789 г. поставя началото на Новото време, но и на нови насоки в историографията. Спектърът на изследването се разширява по отношение на „плебейското“ трето съсловие.

Въпреки че единични изследвания се появяват и преди XVIII в., едва през столетието, известно като Век на Просвещението, нараства интересът и към славянските народи. Учени в Хабсбургската империя и в Русия обръщат внимание към миналото и езика. Още в този най-ранен период се поставя и началото и на чешко-руските научни контакти в тази област.

Първа глава проследява развитието на славистичните знания в тяхната начална фаза през XVIII в. в Дунавската монархия и в Русия, с акцент върху българистичните изследвания до 1826 г., когато се изказват първите предположения за старобългарския произход на глаголицата. Първите славистични изследвания имат лингвистичен характер и се предопределят от постулата за единството на славянството и неговия език в познатите му „наречия“.

³⁶ Цимбаев, Н. История на Русия (XIX – началото на XX в.). София, 2005; Русское общество 30-х годов XIX в. Люди и идеи. Мемуары современников. Ред. Н. Цимбаев. Москва, 1989.

³⁷ Vlček, R. Ruský panslavismus – realita a fikce. Praha, 2002; Doubek, Vr. Česká politika a Rusko (1848–1914). Praha, 2004.

Запознаването на руската научна аудитория с говоримия български език става посредством един чуждестранен член на Обществото на любителите на руската словесност в императорската столица – Вук Караджич. В издадената през 1815 г. „Народна сръбска песмарица“ той включва няколко женски песни от Разложкия край, с което записва името си като първи популяризатор на нашия фолклор зад граница³⁸. По-късно в своето съчинение, появило се на бял свят през 1822 г.³⁹, предлага кратки сведения за българския език и речник, представя два откъса от Евангелието в превод и прилага 27 народни песни –достатъчно убедителни доказателства, че става въпрос за самостоятелен език със собствена граматична структура в семейството на славянските езици. С този си труд сръбският учен за първи път въвежда езика и въобще българите в съвременната славистична общност.⁴⁰ Авторът представя и първите образци на литература и то на двата познати диалекта. Така българската филология още със самото си зараждане е интегрална част на европейската славистична наука.⁴¹

По това време обаче, под влияние на трудовете на водещи немски учени, в Русия все още преобладава мнението за неславянския етнически характер на българите. Според „волжката теория“ те са „пославянчени татари“ – мнение, което се е утвърдило в международната научна общност,

В Хабсбургската монархия в последната третина на XVIII в. славянското езикознание се оформя като отделна научна дисциплина. Основополагащи са приносите на родоначалника на славянската филология и на бохемистиката Йозеф Добровски, преди всичко на неговата сравнителна граматика на славянските езици (1822) и изследванията му върху различните редакции на древния литургичен език и тяхното географско разпространение. Не на последно място, ученият извършва и кодификацията на чешкия книжовен език. С научното си пребиваване в Русия през 1792 г. Добровски поставя началото на руско-чешкия книжовен обмен. Най-важните му трудове са познати в Русия, а чрез руските си преводи – и на повечето български книжовници.

В първа глава са представени постиженията и на основоположника на виенската славистична школа Йерней / Бартоломей Копитар. И неговите интереси са от лингвистичен характер. Най-важното му съчинение е „Грамматика на славянския език в Крайна, Каринтия и Щирия“ (1808 г.), което обаче за разлика от граматиката на Добровски е позната на тесен кръг наши просветители (К. Фотинов, В. Априлов, А. Кипиловски, Г. С. Раковски, Н. Рилски, Л. Каравелов).

³⁸ Мурдаров, Вл. Виенската славистика и българското езикознание (1822–1849–1918). Пловдив, 1999, с. 19-22.

³⁹ Караџић, В. Додатак к Санктпетербургским сравнителним рјечницима свјују језика и наречија : с особитим огледима бугарског језика. У Бечу : [б. и.], 1822. - [2], 54 стр. ; 25 см.

⁴⁰ Георгиев, Е. Основи на славистиката и българистиката. София, 1979, с. 56.

⁴¹ Мурдаров, Вл. Виенската славистика..., с. 17.

Още в началото на славистичните изследвания учените от различните страни обръщат поглед към най-стария писмен език. И това не е случайно: глаголицата, създадена от св. Константин-Кирил Философ върху западнорупските български говори от околностите на Солун⁴², е общо наследство на тези народи. Пред първите слависти стои задачата да се открие нейната прародина. Добровски анализира различните редакции и въпреки грешките (той счита кирилицата за по-ранна от глаголицата) достига до заключението, че първият книжовен език се базира на живо наречие, а в изследването си „Кирил и Методий – апостоли на славянството” (1823) дори допуска, че това наречие е „сръбско-българско-македонското”. За разлика от Добровски, Й. Копитар търси корените на Кирилското писмо в говорите на родната си Словения. Той е автор на „каринтско-панонска” теория за възникването и развоя на старославянския книжовен език, която заляга в основите на Виенската славистична школа.

През XIX в. военните конфликти на стария континент дават възможност и за преки контакти между отделните народи. В Русия вследствие на Наполеоновите войни и пребиваването на армията в Централна Европа интересът към западните славяни нараства. Руско-турската война (1806–1811 г.) пък привлича вниманието към българите, при все че по-известните учени (Н. М. Каразин, М. Т. Каченовски) все още поставят под въпрос славянския им характер. След края на следващата Руско-турска война (1829–1830) обаче в руското общество се различават ясни сигнали за появата и на отделен „български въпрос”.⁴³

Същевременно в рамките на изследователската дейност на интелектуалния кръг около граф Николай П. Румянцев в годините 1811–1826 са открити важни паметници на старобългарската книжнина. С изследването на Константин Ф. Калайдович „Йоан Екзарх Болгарский” (1824) за първи път в руската наука българската история и средновековна литература се появяват като самостоятелен научен обект. Започва да си пробива път и мнението, че именно старобългарският говор е използван за основа на първия писмен език. Най-убедителен застъпник на това мнение е известният петербургски изследовател проф. Александър Х. Востоков.

От 30-те години на XIX в. нататък в привличането на интереса към българите се включва още един фактор - нашите заселници в Русия. В кръга на граф Румянцев добър техен познавач е Пьотр Кьопен. Благодарение на преките си наблюдения, събрани и зад граница, той е сред първите, които различават две български наречия (източното и западното). След завръщането в родината си от обиколка из Европа, през 1925 г. младият учен започва издаването на списание „Библиографически записки”. „Записките” популяризират трудовете на чуждестранни учени, с

⁴² Вачева-Хотева, М., Керемедчиева, Сл. Говорът на с. Зарово, Солунско. София, 2000, с. 463.

⁴³ Анчев, А. Руската общественост и българското национално Възраждане през 30-те – 50-те години на XIX в. – В: Българското Възраждане и Русия. Ред. Д. Косев и кол. София, 1981, с. 343.

много от които той се запознава и лично по време на пътуването си зад граница. От друга страна, добрата му осведоменост за българите пък е от полза за колегите му. Особено важни следи в това отношение оставя запознанството му с начинаещия славист Павел Йозеф Шафарик, по това време учител в сръбската гимназия в Нови сад.

Павел Йозеф Шафарик е важна фигура в първото поколение слависти. Неговата “История на славянските езици и литератури по всички наречия” (1826) прави първи опит за представяне на славянските литератури в цялост и на славяните като самостоятелен фактор в историята. За първи път в сравнителната литературна история е включена и българската литература.⁴⁴ Шафарик е също сред първите учени, които разглеждат българския език като отделен от сръбския, а не като южнославянски диалект. Нещо повече, опознаването на нашите говори чрез общуването с преминаващи през Нови Сад търговци от югозападните българск краища затвърждава убеждението му, че делото на славянските просветители се гради върху това наречие и че литературата, на която те полагат основите, е именно старобългарската литература.⁴⁵ Ученият записва името си като първият славист, осъзнал връзката между българските говори и древното наречие, използвано за основа на първия литературен език.

Втора глава представя руско-чешкия научен обмен през 30-те – 40-те години на XIX в. до откриването на първите славистични катедри в Русия. Това е период, белязан от силното влияние на романтизма, когато славянската взаимност се превръща в реален социален „мотор“. Интересът към българите се засилва, а кръгът от просвещенците, които ги изучават, се разширява. В тази дейност се включват и наши сънародници.

Още с установяването си в столицата на Бохемия през 1834 г., П. Й. Шафарик става част от групата чешки учени, развиващи дейност в Народния музей, и сътрудничи с публикации на музейното списание. Научните му контакти с Русия се разширяват и задълбочават. (той поддържа кореспонденция с П. Кьопен, Ал. Востоков, М. Погодин, О. Бодянки, И. Срезневски, В. Григорович). В продължение на десетилетия именно кореспонденцията с руските колеги е основен извор на данни за кирилицата и глаголицата, които славистът през целия си живот изучава. По това време Прага се оформя като център за проучване на славянството. Чешката славистика се развива паралелно на оформянето на младата нация в условията на икономически и социални промени.⁴⁶ Ето защо, въпреки че липсва специализирана база, чешката школа издига нивото на изследванията за историята и културата на славяните и то в

⁴⁴ Георгиев, Е. Основи на славистиката..., с. 95.

⁴⁵ Георгиев, Е. Значителен принос в създаването на българското литературознание. – В: Българо-чешката дружба в литературата на XIX век. Ред. Е. Георгиев, Ю. Долански. София, 1975, с. 10.

⁴⁶ Kudělka, M. Společenské předpoklady vývoje české slavistiky. – In: Kudělka, M., Šimeček, Z., Večerka, R. (red.) Česká slavistika v prvním období svého vývoje do počátku 60. let 19. století. Praha, 1995, p. 18.

такава степен, че поставя тази общност наравно с останалите европейски културни народи.⁴⁷

В Русия до 1835 г. славянознанието също няма специализирана институционална база. Тук обаче то е насърчавано от политиката на Министерството на просвещението в лицето на неговия ръководител Сергей Уваров. От средата на 30-те години министърът въвежда практиката по линия на Императорската академия на науките да се отпуска ежегодна материална помощ на изследователи от различни славянски страни. През 1835 г. напр. Академията финансира езиковедската изследователска командировка на Вук Караджич и отпуска средства за работата на двама дейци на Народния музей, единият от които е самият П. Й. Шафарик. Той и Вацлав Ханка, както и виенският славист Б. Копитар са отличени от Академията и със златни медали.⁴⁸

Ключовата фигура от второто поколение чешки книжовници е Йозеф Юнгман. Той е филолог, поет, писател, преводач от основните европейски езици, учредител на първото чешко научно списание и член на няколко международни научни дружества, а със своя петтомен чешко-немски речник поставя и основите на модерната чешка лексикология. Неговите заслуги също са оценени от Императорската академия в Санкт Петербург – той е награден със златен медал. Благодарение на идейния кръг от учени и книжовници, който се оформя около Юнгман (към него принадлежи и Шафарик), чешкият език започва да се разпространява в градските среди. Заслуги в тази област има и Франтишек Ладислав Челаковски, който се включва в усилията за обогатяването на езика с думи от живата народна реч. През 1841 г. Челаковски поема по академичен път като преподавател в университета във Вроцлав.

30-те – 40-те години на XIX столетие бележат разцвета на романтизма и под влияние на неговите идеи в изследването на славянските народи се включват и не малко просвещенци, чиито трудове не отговарят на критериите на науката, но оказват голямо обществено въздействие. Затова и една от задачите на втора глава се състои в анализ на връзката между славистиката и славянската взаимност. По това време чувството за родствената съпринадлежност, за общославянското е усърдно проповядвана сред славянските народи: повече сред чехите, макар и в по-малка степен и сред българите.⁴⁹

В изложението са анализирани „непрофесионални“, но „знакови“ трудове, които също дават тласък на по-нататъшните славистични изследвания, особено по отношение на българите. За илюстрация на двата подхода – научния и романтичния – е предложен паралелен анализ на биографиите на професионалиста П. Й. Шафарик и на романтичния българовед Юрий Венелин.

⁴⁷ Šimeček, Z. Institucionální předpoklady studia slovanských jazyků, kultury a dějin slovanských národů. In: Česká slavistika v prvním období...p. 92.

⁴⁸ Георгиева, Т. Славянската идея в Русия (30-те – 50-те години на XIX в.) София, 2009, с. 69.

⁴⁹ Георгиев, Е. Българи и чехи в епохата на тяхното Възраждане. – ГСУ, Историко-филологически факултет, т. XLII, 1946, с. 4-5.

Подобно на Шафарик, и Венелин отраства в семейство на духовник (бащата е православен свещеник). Отново подобно на словака, след завършване на средното си образование украинецът се ориентира към духовно поприще. Въпреки че не се посвещават на теологията, безспорно и при двамата водещи са моралните начала, базирани на християнските принципи. Сходно в биографиите е и ранното опознаване на различни народи, но и свързаното с това осъзнаването на езиковата и кръвна близост. И двамата прекарват дълги години в изучаването на други славянски народи. В Кишинев Венелин става част от общността на нашите заселници и те дори го считат за свой сънародник. След 19 години прекарани в Нови сад по собствените думи на Шафарик той вече се бил „посърбил“... Любовта към миналото и романтичната вяра в бъдещето на тези племена са принципите, които дефинират славянската взаимност и важат конкретно и за двамата. Пражкият славист отхвърля славянската теория за произхода на прабългарите на карпатскоруския българофил, но споделя мнението му за произхода на литературния език и за голямото значение на старобългарската книжнина за цялото славянство.

В монографията е представена научната командировка на Венелин по нашите северни краища, като е отделено място и на участието на руските учени и на одеските емигрантски среди в нейната подготовка. Въпреки трудностите на пътуването, задачата е изпълнена и пътешественикът предоставя на Императорската Академия своята граматика и колекция от преписи на 52 стари грамоти. Интересът към по-новата ни литературна история демонстрира статията му „За зародиша на новобългарската литература“ (1837). Тя е добре позната на заселниците не само в Одеса, но и в Букурещ, Галац и Браила, а преводът, който прави М. Кифалов, се разпространява във вътрешността на страната и е достъпен в много училища. И другият българистичен труд на Венелин – „Влахо-български и дако-славянски грамоти“ (1840), има пионерски характер и се радва на внимание в славистичните кръгове. Той събужда интереса и на Шафарик, който използва връзките си с руските си колеги, за да се сдобие с публикацията. Пражкият славист цени откривателската работа на Венелин, но остава хладен към опитите му за исторически синтез. Основният недостатък на автодидакта се състои в някои преувеличени факти и необосновани тези.⁵⁰ Всички те се дължат на романтичните му настроения. Независимо от тях обаче „неспециалистът“ Венелин въвежда поне 10 нови научни теми в руската българистика, като същевременно е и първият, който изказва мнението, че руската българистика като научна дисциплина трябва да бъде актуализирана, т.е. да служи на националното възраждане на българите.⁵¹ Българистичното му дело има основополагащ характер не в едно направление и събужда интерес и до днес.⁵²

⁵⁰ Лаптева, Л. П. История славяноведения в России в XIX веке. Москва, 2005, с. 80-86.

⁵¹ Дроснева, Е. За мястото на Юрий Иванович Венелин в руската българистика. – В: Първи международен конгрес по българистика. София, 1982, с. 257-258.

⁵² Ученое путешествие Ю. И. Венелина в Болгарию 1830–1831. Ред. Г. К. Венедиктов. Москва, 2005.

Под влияние на романтизма творят и някои чешки учени. Вероятно най-ярката илюстрация предлага биографията на Вацлав Ханка. Добър специалист по старочешкия език и познавач на славянските езици и фолклор, през 1818 г. този опитен палеограф съобщава за „откриването“ на неизвестните т.нар. Краледворски и Зелегорски ръкописи, които всъщност сам нещо е изфабрикувал. Макар да не притежават историческа достоверност, тези „стари“ летописи веднага са преведени на основните европейски и на всички славянски езици. Те са разпространени и в нашите земи и са много обичани заради патриотичния си патос.

В областта на славянската взаимност заслугите на чешкия библиотекар са безспорни. Ханка поддържа широки лични контакти с книжовници от всички славянски страни и по тази линия се попълват фондовете на музейната библиотека с новоизлезли книги, включително и много български. Точно заради тези заслуги в Русия го награждават с орден Св. Владимир (IV ст.) и Св. Анна (II ст.). Библиотекарят разменя писма и с наши просвещенци – в личния му архив се пази кореспонденцията с Васил Априлов и с Иван Богоев/Богоров, която сме използвали за написването на този труд.⁵³ Още с първото си пътуване за Лайпциг, с препоръчително писмо от Априлов Богоров се спира в Прага и се запознава с Ханка. По време на цялото си следване в саксонската столица той разменя писма с чешкия книжовник, като нерядко дава географска и лингвистична информация за страната и народа си, необходима за работата на Шафарик.

Най-активната личност в Русия по линия на славянската взаимност и книжовния обмен е московският професор Михаил Погодин. Негова е заслугата, че още след първото му посещение в Прага през 1835 г. двустранният книгообмен става ежегоден. Но 1835 г. отбелязва и началото на дългогодишно лично приятелство с дейците на Народния музей (най-вече с П. Й. Шафарик и В. Ханка). Гостът е особено впечатлен от Шафарик и следи отблизо работата му върху „Славянските древности“. След завръщането в родината си влиятелният професор използва високите си обществени позиции, за да подкрепи превода и издаването им по линия на Императорската академия на науките. Въпреки че първоначалната реакция на професионалистите далеч не отговаря на очакванията на Погодин, този крупен труд на Шафарик се утвърждава като крайъгълен камък в развитието на славистиката по посока на превръщането ѝ в комплексна интердисциплинарна наука. Неслучайно точно за този свой труд авторът е награден със златен медал на Императорската академия на науките в Санкт Петербург. Изследването същевременно илюстрира и тясното сътрудничество по това време между чешката и руската наука.

В настоящата монография „Древностите“ са анализирани пространно и на различни нива, като е поставен акцент и върху актуалния им социален отзвук. Шафариковото главно и единствено историческо изследване на славянското

⁵³ Literární Archiv – Památník Národního písemnictví (LA-PNP). Fond P. J. Šafařík. Korespondence.

минало документира добро познаване на българистичната тема. По времето, когато трудът е публикуван (1837 г.), наред с преобладаващото сред учените мнение за нашия тюрко-татарски произход с трудовете на Ю. Венелин и Й. Раич започва да си пробива път твърдението за славянския характер на ордата. Недоволен от аргументите и на двете школи (според него „абсурди в славянската история“), Шафарик призовава за ново обръщане към изворите и критичната им преоценка. В същото време обаче славистът погрешно счита, че прабългарската орда е от угорски или урало-чудски произход, но не отдава голямо значение на нейния характер, тъй като приема, че тя бързо е претопена и обликът на народната култура се определя от мнозинството на населението в държавата, т.е. има славянски характер. Най-важната констатация – че на тяхно местно наречие Светите братя разработват първия книжовен език, е заявена ясно и в този труд на учения. Българите са включени в славянската общност – заради славянския си говор, но и заради наречието, послужило за основа на най-стария книжовен език.

С подкрепата на Академията в Санкт Петербург излиза и вторият крупен труд на Шафарик – „Славянска етнография“ (1842). Той в още по-голяма степен носи следите на сътрудничеството на автора с руските му колеги. Особено полезни за кабинетния учен, установен в Прага, са конкретните етнографски, езикови и географски бележки, които му изпраща Измаил Срезневски – специалист в диалектологията, сам пропътувал надлъж и шир славянските страни.

И в това ново общо етнографско изследване, както преди това в „Древностите“, езикът е основният индикатор за географското разграничаване между отделните славянски групи, поради което нашите говори очертават един изключително широк периметър.⁵⁴

Шафарик представя основните характеристики на нашия език, а особеностите на отделните наречия илюстрира с помощта на няколко народни песни, публикувани от други учени – неговите преки лингвистични наблюдения са сравнително оскъдни. Този недостатък не убягва от погледа на Васил Априлов, който препоръчва на автора „продължително запознаване с народния език“.⁵⁵ Но ако познанията на автора за тогавашните ни говори не са от най-добрите, то благодарение на книжовния обмен с руските колеги нараства компетентността му за най-стария литературен език. В „Славянска етнография“ той ясно е определен като старобългарски.

„Славянска етнография“ представя българите като народ от 3 587 000 души. Авторът изчислява техния брой в Османската империя на 3 500 000, като отбелязва, че има емигрантски колонии в Русия (80 000) и в Австрия (7000). Както се вижда от запазената кореспонденция в личния фонд на

⁵⁴ Срв. Антонова-Василева, Л., Л. Василева, Сл. Керемедчиева, А. Кочева-Лефеджиева. Карта на диалектната делидба на българския език. София, 2014, с. 2.

⁵⁵ Априлов, В. Избрани съчинения. Ред. М. Арнаудов. София, 1940, с. 206.

Шафарик в Литературния музей, основен информатор за нашите поселения е проф. Николай Музаркевич.

Одеският историк, палеограф, археолог и нумизмат Николай Н. Мурзакевич вече си е завоювал почетното звание „средишна личност“ в българо-руско-украинските научни връзки.⁵⁶ Запазеният изобилен материал в кореспонденцията му с Шафарик⁵⁷ същевременно дава основание да го оценим и като главен източник на информация за тогавашните българи. Това не е случайно: този учител по история и география в Одеския Ришельовски лицей от 1831 г. (през 1837 г. защитава докторска дисертация в Московския университет и продължава работата си в лицей като професор по руска история) има сред учениците си и наши сънародници.

Преподавателят има широки научни и обществени интереси. Той е съучредител на „Одеското дружество за история и древност“ и се включва в дейността и на други подобни организации (Московското Дружество за руска история и древност, Археологическите сдружения в Москва и Санкт Петербург, Географско дружество в Санкт Петербург), сътрудничи на Отдела по статистика към Министерството на вътрешните работи, а зад граница е член-кореспондент на академиите Tiberini и Gli Arcadi в Рим, на Дружеството на северните антиквари в Копенхаген, на Историческото дружество в Рига, на Дружеството за сръбска словесност в Белград, на Археологическата академия в Антверпен...

В Прага на първо време го познават само по име от публикации, дошли по линия на книжовния обмен. Неговата статия „Нынешнее состояние просвещения у болгар“, публикувана през 1838 г. в „Журнал Министерства Народнаго просвещения“, привлича вниманието на дейците от Народния музей. Още същата година е поставено началото на кореспонденцията с Шафарик, в която българските теми заемат значително място. Паралелно към библиотеката на музея и лично към слависта се изпращат нови издания, копия от паметници и сведения за поселенията на територията на одеския край – т. е. ценна информация, която подпомага работата на пражкия изследовател. От Одеса той се сдобива напр. с Българската граматика на о. Неофит Рилски и с един речник. От своя страна Шафарик и Ханка подпомагат с чешки книги „славянското отделение“, което Мурзакевич в качеството си на директор на градската публична библиотека основава. В него има и немалък брой новобългарски издания. Важно за отбелязване е също, че той сътрудничи с българистична експертиза на важни институции и ведомства (Министерството на народното просвещение и Академията на науките). И ако Мурзакевич се

⁵⁶ Минкова, Л. Одеският историк Николай Никифорович Мурзакевич и Българското Възраждане (ч. I). – Исторически преглед, 2003, кн. 1-2, с. 129-155.

⁵⁷ LA-PNP, Fond P. J. Šafařík. Korespondence – N. Murzakevič.

утвърждава като един от основните източници на информация за тогавашните българи, то за разкриването на тяхното писмено наследство е основополагащ приносът на друг руски учен – Виктор Григорович.

Втора глава представя подробно научната командировка на Виктор Григорович. Той посещава девет манастира и двеста по-малки църкви и параклиси (от общо 600) на о. Атон. Открива богато книжовно наследство, макар и не винаги запазено в добро състояние. За четири месеца пребиваване в монашеската република през ръцете му минават 2800 гръцки и 445 славянски ръкописи. В Зограф той открива пет хрисовула и 288 по-малки литературни находки. На всички намерени в Хилендар сръбски и български хрисовули той прави преписи. Младият изследовател старателно копира 120 средновековни грамоти. Въпреки очакванията му да открие паметници на най-старата версия на книжовния език, той попада преди всичко на книги, писани на среднобългарското наречие, най-старите от които са от XI–XII в. Независимо че става въпрос за по-късен литературен период обаче, някои от находките са изключително ценни и стават известни на научната общност благодарение на откривателската дейност на Григорович.

През февруари 1845 г. руският пътешественик продължава пътуването си в Македония, където посещава градовете Воден, Битоля, Охрид, Струга, Щип и Сяр. В Охрид находките са особено богати: 23 славянски ръкописа, между които съчинения на Йоан Дамаскин и две ръкописни жития на св. Климент, едното от които все още неизвестно в науката. И в Рилския манастир посещението оправдава очакванията: тук той попада на житието на Константин Философ, похвално слово за Патриарх Евтимий, материали на Григорий Богослов и Йоан Златоуст, сборника на Владислав Граматик, няколко глаголически листи от XI в. и пр. После се отправя на север и през в София, Габрово, Търново и Русе напуска българските земи на път за Прага, където с нетърпение и повишен интерес го очакват В. Ханка и П. Шафарик.

Есента на 1846 г. Григорович прекарва в средите на чешките книжовници и прави публично достойно намерените от него нови литературни находки. На 26 ноември 1846 г. пред членовете на филологическата секция на Кралското чешко научно общество той изнася публична лекция на тема: „Свидетелства за славянските апостоли в Охрид“. От новата и богатата информация се възползва преди всичко Шафарик. Най-сетне той набавя материалите, необходими за написването на дълго планирано специализирано изследване на старобългарската книжнина. Резултатите не закъсняват: през 1848 г. се появява „Разцвет на славянската литература в България“. В това съчинение се изтъква старинността на глаголическото писмо, като се представя и делото на учениците на Светите братя и специално на Климент. Накрая е отделено

място за запазените ранни черковни книги, за житията, хрониките и сборниците.

И този труд на учения, подобно на „Славянските древности“ и „Славянска етнография“, е плод на неговото сътрудничество с руските му колеги: в анализа са включени и най-новите документи, които В. Григорович донася от научната си командировка. За българите изследването е от основополагащо значение, тъй като то поставя началото на специализираното изследване на литературната ни история.⁵⁸ То събужда интереса на цялата славистична общност и бързо се разпространява в превод на различни езици. Още в годината на отпечатването му, благодарение на Осип Бодянский, „Разцвет на славянската литература в България“ става достояние на руската научна аудитория. За бързия превод на сръбски се погрижва племенникът на големия учен Янко Шафарик. Сръбската версия служи по-нататък за превода на дякон Хрисант Йованович от Калофер, който под заглавие „Цветообращение на славянската книжнина в България“ (1849) е публикуван в Белград. Главната цел, както се вижда от предговора на изданието, е да въздейства върху патриотичното чувство на сънародниците ни. Благодарение на нашите емигранти, основните трудове на Шафарик достигат и до вътрешността на страната.

Към края на 40-те години на XIX в. книжовният обмен се задълбочава и българистичните изследвания навлизат в нова фаза, тъй като в събирането на езикови, фолклорни, исторически и археологически материали се включват и нашите сънародници от вътрешността на страната. Приели програмата на Венелин, одеските емигранти В. Априлов и Н. Палаузов използват широките си връзки, за да я популяризират сред сънародниците си. Прякото изучаване на българите вече не става само от опознаването на техните колонии в чужбина или по време на научни командировки (Ю. Венелин, В. Григорович), а се превръща в дело на самите българи.

С оглед на изследователската задача нека подчертаем още една заслуга на В. Априлов – от 1845 г. нататък българите стават част от традиционния чешко-руски книжовен обмен. С доставянето на новобългарска литература за библиотеката на Народния музей основно се ангажира главният настоятел на православната църква към посолството във Виена о. Михаил Ф. Раевски, но книги носят и частни лица, преминаващи през Прага. В резултат на тази дейност книжовната колекция на кирилица нараства и се обогатява, а Ханка и Шафарик се сдобиват и с лични екземпляри на новобългарски издания. Обменът върви и в обратна посока. Неговата крайна дестинация са нашите земи.

⁵⁸ Георгиев, Е. Основи на славистиката..., с. 67.

До напускането си на саксонската столица, Богоров е най- активно ангажиран с доставянето на книги от Одеса. Не на последно място просвещенецът се грижи за разпространяване и на своите издания – с неговата граматика и първите броеве на „Български орел“ разполагат Ханка и Шафарик. Пражкият славист от своя страна посредничи в контактите между книжовниците от по-младото поколение: през 1847 г. по негово предложение Виктор Григорович се отбива в Лайпциг на път за родината си и се среща с Богоров, като го убеждава да продължи с журналистическата си дейност и след отпътуването му от Саксония.

Примерът на Ив. Богоров показва, че някои от първите наши възрожденци, живеещи в емиграция, завързват лични контакти с най-известните представители на Народния музей. Те се осведомяват взаимно за развитието на науката и учебното дело, разменят книги, дискутират неизяснени въпроси. Към този просветителски кръг се присъединяват освен учени и по-широк кръг от дейци, ангажирани с възраждането на народа си. Така от 40-те години на XIX в. се откроява една международна (преди всичко руско-чешка) общност от славянски книжовници, в която все по-често участват и българи.

Междувременно, с включването на просветителите в изучаването на народността се оживява и оригиналното литературно творчество на роден език. През януари 1831 г. по инициатива на Й. Юнгман към Народния музей е учредено специално сдружение за стимулиране на националната литература чрез издаване на чешки книги („Матице чешка“). Макар че подобна организация при българите се създава след повече от 30 години под формата на книжовно дружество, през 40-те години на XIX в. напредък отбелязва и новобългарската литература и се полага народната основа на книжовния език. Наред с преводната проза все по-често се публикува и оригинално поетично и белетристично творчество, жанровете се разнообразяват – появява се художествената публицистика, пишат се популярни исторически четива, мемоари и документална проза и пр. Историческите трудове на Венелин, художествената публицистика на Априлов и появата на просвещенската поезия очертават контурите на очевидния културно-просветен възход на българите.⁵⁹

Литературният напредък при подвластните народи е съпроводен от социализация на националния език с тенденция към утвърждаването на определена общоприета книжовна норма. **Трета глава** разглежда езиковото строителство в контекста на цялостните обществено-политическите промени по време на Българското възраждане.

Книжовният език е наддиалектно образование и затова трябва да се реши върху каква основа да бъде изграден: дали да е вариант на по-стар език, еталон на престижност и традиция, или пък да се използва живия

⁵⁹ Радев, Ив. История на българската литература през Възраждането. В. Търново, 2012 (2-о изд.), с. 19-20.

говор.⁶⁰ За разлика от чехите, при които не са запазени достатъчно жизнени говори и просвещенците са принудени да се обърнат към по-стара норма на писмен език, при българския има запазени диалекти, но и тук съществува проблемът в каква степен да се следва литературното наследство. Запазването на връзката с църковнославянския език означава не само запазване на „пъпната връв с майката“, но и позоваване на книжовната традиция, приемственост с духовното наследство, която е извор на гордост и национално самочувствие. Наред с това, много книжовници през 30-те години ХІХ в. считат, че книжовният език трябва да се различава от говоримия, за да се предпази от „огрубяване“ и „оварваряване“ чрез включване на простонародни изрази и диалекти. Не на последно място запазването на книжовната традиция означава запазване и на близостта с останалите славянски езици.⁶¹ В същото време обаче е очевидно, че този език не може да задоволи нарасналите езикови нужди, защото е структурно отдалечен от традиционния език, отличава се с изразна бедност и нормативна неустановеност.⁶² В монографията се представени схващанията на отделните школи и техните главни представители. В. Априлов и Ив. Богоров поддържат безусловно мнението – Богоров и до крайност, – че книжовният език трябва да се базира на живите говори, което в крайна сметка се утвърждава.

Освен чрез появата на оригинално литературно творчество, за развитието на националния език допринася и издаването на учебници и учебни помагала – не те са най-тиражираните издания през този период.⁶³ Тема на трета глава също е връзката между нацията и езика, минаваща през образованието на роден език, като са проследени процесите при българите и при чехите.

Откриването на първото светско училище при българите съвпада по време с въвеждането на родния език в образованието, но при чехите не само че няма подобен синхрон, но дори обратното: модернизацията на учебното дело се развива паралелно с налагането на немския и по-нататъшното маргинализиране на чешкия език. И в двата случая влияние оказва и конфесионалната принадлежност, която и при българи, и при чехи е различна от господстващата религия на държавата. Рекатолизацията на протестантските чешки земи и последвалата държавна централизация се отразява отрицателно на развитието на чешкия език и води до упадък на книжовността. Подобна негативна тенденция се забелязва и при българския език по време на османското владичество.

Началото на модернизацията на училищното дело означава също преодоляване на религиозния мироглед и премахване контрола на

⁶⁰ Борисов, Б. Българският и чешкият книжовен език през Възраждането: особености на кодификацията. София, 2012, с. 115.

⁶¹ Радкова, Р. Неофит Рилски и новобългарската култура. София, 1983 (2-о изд.), с. 146-153.

⁶² История на новобългарския книжовен език. Ред. Е. Георгиев. София, 1989, с. 22-23.

⁶³ Срвн. Вълчев, Б. Възрожденските граматика на българския език. София, 2008.

църквата над образованието. На училището се гледа като на необходима подготовка за практическия живот, то се масовизира, което води до повишаване на общата грамотност на населението. В Хабсбургската монархия става въпрос за целенасочена политика на просветените монарси.⁶⁴ Идеите на Просвещението и преди всичко култът към разума и позитивните знания, демократизирането на просветата и развитието на литературата стават част и от платформата на българското възраждане още до средата на XIX-то столетие, но при липсата на държавни институции и в състояние на народностна непълноправност тази рецепция не се осъществява в условия на нормален културен обмен.⁶⁵ Поради тази причина просветенските идеи не проникват директно, а с посредничеството на съседните народи, преди всичко на гърците. Гръцкото училище се модернизира по-рано и затова много от по-заможните българи го предпочитат.⁶⁶ Гърцизмът се разпространява сред българите и по линия на търговията, а след създаването на независимата гръцка държава негов проводник става и Патриаршията. Опасността от по-нататъшно маргинализиране на българския език нараства. В подобно неблагоприятно положение през XIX в. – в този случай по отношение на немския език в Бохемия – се оказва и чешкият език.

За разлика от чехите, които са включени в целодържавен образователен проект, въведен „отгоре“, идеята за откриване на светско училище на роден език при българите идва „отвън“, от емигрантските общности. Налага се изводът, че успехът на новобългарското училище се дължи на обстоятелството, че в нашите земи обществените условия са на зряла – неслучайно Габровското училище е начало на цяла просветна „вълна“, обхванала българските градове след 1835 г. Важна роля в този процес изиграва самият Н. Рилски.⁶⁷

Обучението на роден език безспорно е най-краткият път при разпространяването на знанията (през 40-те години взаимните училища са масово разпространени), но огромяването, постигнато в родината, не отговаря на изискванията на понятието за модерна образованост, а в условията на Османската империя и при липсата на традиция очевидното изоставане едва ли би могло да бъде преодоляно. Това се осъзнава и от създателите на Габровското училище и точно те са и инициаторите за свързването на националното просветно дело с руската образователна система. В текста е отделено специално място на В. Априлов. Подчертани са неговите заслуги за пропагандиране на успехите на сънародниците му

⁶⁴ Kowalska, E. Skolstvo jako politikum. Osvietenstvo, elementárne vzdelávanie a Habsburský štát na prelome 18. a 19. Storočia. In: Kovač, D., Kowalska, E. Soltéš, P. a kol. Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. Storočí. Bratislava, 2015, p.424-425 Kovalská, E. Osvietenské školstvo (1771–1815). Nástroj vzdelania a disciplinizácie. Bratislava, 2014.

⁶⁵ Радев, Ив. История на българската литература през Възраждането... с. 46-48.

⁶⁶ Данова, Н. Българските ученици на о. Андрос. – Исторически преглед. 1996, бр. 1, с.124-133.

⁶⁷ Радкова, Р. Н. Рилски и новобългарската култура.

(„Денницата на новобългарското образование”) и усилията му за убеждаването на руските учени в „славянизма“ на българите В същото време той се опитва да убеди русите, че имат морален „дълг“ да подпомагат духовния им напредък.

Проектът започва да се осъществява след 1840 г., когато са отпуснати няколко стипендии за българи в руски семинарии. Учениците са внимателно подбрани, произхождат от различни краища и в родината си трябва да са показали добри резултати. Не на последно място – по настояване на Априлов – не трябва да се изпращат в Русия на твърде ранна възраст, за да не забравят родния си език в сродната обстановка. След курса на обучение първите абсолвенти по правило се завръщат по родните си места и започват да преподават в местните училища. Нарастването на подготвените кадри от своя страна се отразява и на подема на просветното дело – започва откриването и на класни училища. Своеобразна десетгодишна равносметка на напредъка на българите прави по време на научната си командировка В. Григорович. Впечатленията му от взаимните училища са изключително положителни. Пътешественикът се убеждава, че повсеместно те са много посещавани и добре устроени, но забелязва проблеми в по-горната образователна степен, където няма уеднаквяване на преподаването и достатъчно подготвени кадри. Училищното дело обаче все повече използва руския образец. Това става не само поради образованието на учителите, но и чрез доставяната литература.

Третият стимул за развитието на модерната книжовна реч – наред с литературното творчество и училището на роден език – е изучаването на славянските езици с методите на академичната наука. Затова и трета глава представя началните стъпки на академичната славистика.

През 1835 г. с откриването на катедри по история и литература на славянските „наречия“ в четири руски университети се поставя началото на академичното славянознание. Според изискванията на Академичния устав титулярите на новите катедри Петър Прайс, Измаил Срезневски, Осип Бодянский и Виктор Григорович трябвало да проведат продължителни академични командировки сред задграничните славянски народи. Изтъкната е добрата професионална подготовка на начинаещите учени, ролята на нашите емигрантски общности за привличането на техния интерес към българите, както и обстоятелството, че още преди напускането на родината си младежите вече са съпричастни към шафариковата идея за етно-културното единство на славянството. В текста е отделено специално място на заниманията им в Прага и на контактите им с дейците на Чешкия музей (Шафарик, Ханка, Юнгман), като са проследени и пътуванията им сред останалите славянски народи. Всички те посещават и Вук Караджич във Виена, за да се запознаят с основите на сръбския и българския език. Макар че и П. Прайс, и О. Бодянский планират

пътуване и по нашите земи, единствен от всички В. Григорович успява да осъществи този план.

Трета глава проследява началните стъпки на първите руски академични слависти след завръщането им в родината, съдържанието на учебните програми и българистичните им занимания и интереси. Първите години от преподавателската им дейност са белязани от влиянията на Пражката школа и от идеите на славянската взаимност, т.е. от схващането, че всички славяни са част от едно племенно цяло. Подчертано е обстоятелството, че благодарение на родолюбивата меценатска дейност на Иван Денкоглу, чиито стипендианти почти без изключение са студенти в ръководената от О. Бодянски славистична катедра, Москва още в средата на 40-те години на XIX в. се оформя като основен образователен център за българи.⁶⁸

През 40-те години на XIX век славистиката започва да се утвърждава като академична дисциплина и в други европейски страни, което е от значение за хабсбургските славяни. През 1841 г. пруското правителство подготвя откриване на катедра по славянски езици и кани Шафарик за неин първи титуляр. Той отклонява предложението, но се съгласява да изработи концепцията и учебната програма. В наличната литература този Шафариков проект е подминаван или пък споменаван мимоходом. За историка обаче тази на пръв поглед класическа програма за съдържанието и методиката на преподаването на славянските езици и литератури заслужава по-внимателен анализ, защото илюстрира много добре не само конкретните идеи за развитието на една академична дисциплина, но и социалните резултати, които могат да се очакват от нейното откриване. От по-внимателния ѝ анализ става ясно, че програмата не е „чисто“ научна, а преследва и възрожденски цели. За славянското население в Прусия откриването на катедрите гарантира съхраняването и изучаването на родния език. Наред с това пражкият славист препоръчва въвеждане на полския език и в гимназиите на Силезия.

През 1841 г. Шафарик отклонява поредната покана да оглави славистична катедра – този път във Вроцлавския университет. (По негова препоръка за титуляр е привлечен Фр. Л. Челаковски.) Главните усилия на учения са посветени на създаването на такава академична дисциплина в пражкия Карло-фердинандов университет. От 1845 г. по нареждане на ерцхерцог Стефан той работи върху научната концепция и програмата, но вездесъщият Метерних възпрепятства начинанието. Едва след бягството на омразния министър в рамките на всеобхватните конституционни промени от 1848 г. се пристъпва и към конкретна подготовка за откриването на пражката славистична катедра. С избухването на революцията в

⁶⁸ Срв. Минкова, Л. Осип Максимович Бодянски и Българското възраждане. София, 1978.

Дунавската монархия чешките езикови претенции намират политически израз – още в първата петиция до императора, изпратена през март 1848 г., се настоява за въвеждане на езиково равноправие в административното управление на Бохемия и в училищата. Чешките национални лидери разглеждат откриването на славистичната катедра именно като ресурс за създаване на интелигенция, необходима за бъдещото самоуправление на областта.

Четвърта глава проследява еволюцията на чешките книжовници и превръщането им в политически водачи. Главната тема е сравнителният анализ на политическите модификации на идеята за славянската взаимност. Тази идея е представена с различните политически проекти в Дунавската монархия (Славянският конгрес в Прага през 1848 г.) и в Русия (планът на Погодин за всеславянска унитарна държава и на Кирило-Методиевото общество за общославянска републиканска федерация).

Идеята за политическото бъдеще на славяните в Русия започва да прониква след 1838 г. В схващанията на Михаил Погодин тя получава определено консервативна разработка. Планът на московския учен предвижда създаване на всеславянска държава чрез присъединяване на всички славяни към православната империя. В основата му стои предположението, че враждебността към трона на славянското население в Дунавската монархия нараства и в крайна сметка то само ще поиска управление под скиптъра на Романовите. Това ще стане по ефекта на „доминото“ с действията първо на русите от Галиция, после на русините от Североизточна Унгария, последвани от словаците, австрийските сърби, чехите, словенците и хърватите. Крайният резултат според Погодин ще бъде световна славянска държава от „източния океан до Адриатическо море“.⁶⁹ Разбира се, самодържавното управление на тази бъдеща славянска империя не се поставя под въпрос.

В своето обръщение до министъра на Народното просвещение от 1840 г., московският професор открито очертава историческата мисия на Русия в създаването на световната славянска империя. Още по-подробно тази визия е разработена в неговото „Донесение за политическите отношения на славяните“, писано през 1842 г. Там и във всички останали негови документи от този период като червена нишка се повтаря твърдението, че западните славяни, за да се спасят от народностно претопяване в Хабсбургската монархия, са готови да се подчинят на Романовите. Затова и австрийското правителство според него се бояло от руското влияние, то клеймяло славянския дух като руски и се стремяло по всякакъв начин да отвърне славяните от Русия.⁷⁰

⁶⁹ Георгиева, Т. Цит. съч., с. 138-139.

⁷⁰ Vlček, R. Ruský panslavismus – realita a fikce. Praha, 2002, p. 112.

Във втория секретен доклад от 1842 г., адресиран до С. Уваров, московският идеолог на панславизма предлага да се провежда диференцирана тактика. Основната тежест на руската политика според него трябва да се съсредоточи върху сърбите, които да послужат като отправната точка, от която може да се влияе едновременно по посока на Хабсбургската и на Османската империя.⁷¹ По-нататък влиянието трябвало да се разпространи към русините. След това – без да се притеснява от различната им конфесиална принадлежност – трябвало да се положат усилия за привличането на поляците, чехите, словаците и хърватите.

Концепцията не оказва реално влияние върху външната политика на Русия, която се ръководи от принципите на легитимизма. Виена и Санкт Петербург са основни крепители на консерватизма в Европа и в това отношение се явяват и съюзници. Висшите обществени позиции на Погодин обаче му дават възможност чрез ръководеното от Сергей Уваров Министерство на просвещението и чрез Императорската Академия на науките да прокарва идеята за славянската взаимност във вътрешен план. В този контекст се провежда културната политика, която насърчава сътрудничеството със задграничните славяни, дават се парични помощи и медали на външни учени и се полагат грижи за развитието на славянознанието (в резултат на което са открити и академичните катедри). Целта на всички тези действия е в дългосрочен план Русия да се превърне в главен притегателен център за цялото славянство, с което неминуемо ще се повдигне нейния имперски престиж. В международните си отношения обаче царското правителство отрича политическия характер на подкрепата за задграничните славяни и не пропуска случая да демонстрира лоялност към съюзническите си ангажименти в Европа. През 1842 г. външният министър Карл Неселроде официално декларира пред австрийски представители, че панславистката пропаганда никога не е имала и няма и за в бъдеще да има подкрепата на руското правителство.⁷²

Само след няколко години обаче се оказва, че в Русия идеята за събиране на всички славяни под един държавен покрив дава и други политически „кълнове“. През 1845 г. в Киев е основано тайно дружество на малоруската/украинската интелигенция – „Кирило-Методиевото общество“. Вместо бъдеща универсалната самодържавна империя, която планира Погодин, съзаклятието счита, че всеславянското обединение трябва да възникне „отдолу“, но първата задача е ликвидиране на самодържавния строй и крепостничеството. Едва след радикалната промяна на политическия ред може да бъде създаден демократичен съюз на великорусите, белорусите, украинците и поляците, към който да се присъединят чехите, словаците, лужичаните, илиро-сърбите, хърватите и

⁷¹ Георгиева, Т. Цит. съч., с. 143-144.

⁷² Vlček, R. Ruský panslavismus..., p. 103.

българите, т.е. да се създаде всеславянска федерация от свободни републики. Не само политическата, но и откритата антидържавната насоченост на този проект е извън всякакво съмнение и както може да се очаква, разкриването на тайното общество довежда до тежки присъди над съзаклятниците и разследване на широки обществени кръгове, в това число и на академичните слависти. В Санкт Петербург си дават сметка за взривния политическия потенциал на идеята за славянската взаимност за самодържавието: наред с чистките, император Николай I нарежда рязка промяна на културната политика. Министерството на просвещението изоставя дотогавашната си линията на сътрудничество със задграничните славяни. Самата идея, че руснаците са част от по-голямата племенна общност, е заклеймена на всички обществени нива, в резултат на което и първите академични слависти изоставят дотогавашните си интереси и са принудени да се преориентират към изследване на „исконната“ руската древност и книжнина.

Четвърта глава представя и политическата реализация на идеята за славянската взаимност в Централна Европа. Специално място е отделено на ролята на дейците на Народния музей (Шафарик, Ханка, Палацки) в националното движение. Представени са платформите на първите чешки организации със славянска насоченост: студентското дружество „Славия“ и сдружението „Славянска липа“, в което се включват всички дейци от Националния музей. Изяснена е идеологията и дейността и на други важни славянски лидери по време на революционната 1848 г. (Людовит Щур, Йозеф Вацлав Фрич, Франтишек Зах, Вук Караджич, Михаил Бакунин).

Акцентът в изложението е подготовката, организацията и провеждането на Славянския конгрес в Прага и основните документи, които форумът приема. Покана за участие в него получават и повечето руски слависти, но заради категоричната забрана на императора в заседанията се включва само революционният анархист, емигрантът Михаил Бакунин. В заседанията на отделните секции участват 318 делегати от различни славянски страни, като домакините са най-многобройни (237). Представени са дискусиите в отделните секции, като са анализирани и платформите на различните течения, ролята на австрославизма и пр. Проследен е ходът на революцията в Централна Европа и нейното потушаване с помощта на руските войски. Възстановяването на предреволюционните порядки под формата на неоабсолютизма води до неблагоприятни промени в личните съдби на водачите на националното движение. В изложението е отделено място на формирането на революционната диаспора на запад и на изток – по Дунава, включително до българските земи.

Неуспехът на революцията е неуспех и за чешкото национално движение. От края на септември 1850 г. немският език става задължителен и единствен език в администрацията на всички части на обширната

монархия и в Бохемия чешкият отново е изместен от обществена употреба. Възстановена е и цензурата, а след 1852 г. на всички заседания на Народния музей присъства и полицейски комисар. Въпреки очевидното политическо „затягане“, работата на комисията за попълване на терминологията във всички литературни жанрове продължава и в нея участват Шафарик и Челаковски. Шафарик продължава и научните си занимания въпреки разклатеното си здраве. Той публикува в музейното списание старославянски документи и изследвания върху глаголицата, някои от които чрез О. Бодянски стигат и до неговите български студенти.

В четвърта глава е отделено място и на началните стъпки на академичната славистика в Хабсбургската империя. През 1849 г. в рамките на Философско-историческия факултет на Виенския университет е учредена славистична катедра. Първи неин титуляр е словенецът Франц Миклошич. Той се ангажира с издаването на документи на кирилица и глаголица и като последовател на Копитар поддържа теорията за словенския произход на първия книжовен език, но разширява географския периметър на прародината. Главните му заслуги са в областта на лингвистиката. Автор е и на специално изследване за българската фонетика. Неговите филологически изследвания са на изключително ниво и превръщат славянската филология в равностойна на по-развитите дотогава дисциплини като германистика и романистика.⁷³

Титулярът на виенската славистика общува и с български книжовници. Благодарение на контакта си с Ив. Богоров той е в течение на новобългарските издания. Под негово влияние братя Цанкови съставят и публикуват в началото на 60-те години XIX в. българска граматика. Издадена на немски, тази граматика за първи път представя езика ни на чуждестранната специализирана аудитория.

В труда е отделено място и на научните заслуги на Алоис Шембера – първия преподавател по чешки език и литература във виенската славистична катедра. Той се включва в изработването на чешката правна терминология и има заслуги за развитието на диалектологията. Най-важното му изследване обаче е в областта на литературната история. Със своя труд „История на езика и литературата на чехо-словаците“ (1858–1869) Шембера се счита за продължител на делото на Йозеф Юнгман.

Почти едновременно с Виенския университет, славистична катедра е открита и в Карл-Фердинандовия университет в Прага. Тя е оглавена от Фр. Челаковски. Той преподава сравнителна славянска граматика и славянска литературна и културна история. Челаковски също се счита за продължител на делото на Юнгман – през 1851 г. той издава допълнено издание към неговия речник. В програмата на тази и на всички

⁷³ Мурдаров, Вл. Виенската славистика..., с. 43.

новооткрити по това време катедри приоритет има изучаването на езика и на фолклора на отделните народи.⁷⁴

Преподаването на старославянски и руски език в пражката славистична катедра е поверено на В. Ханка, който от 1849 г. е доцент, но без заплащане. Ханка сътрудничи и в списването на музейното списание, като открива специалната рубрика „Писма от Русия“, в която публикува част от кореспонденцията си с И. Срезневски.

Благодарение на десетилетните чешко-руски книжовни контакти още с откриването на академичната катедра в Пражкия университет като слушатели присъстват и няколко българи. В монографията са представени първите от тях, които идват от Русия с личните препоръки на О. Бодянски и И. Срезневски до чешките им колеги. Най-продължително и плодотворно е пребиваването в Прага на Иван Шопов. В изследването е широко анализирана кореспонденцията на калофереца с О. Бодянски, която дава ценни сведения както за началните стъпки на чешката академична славистика, така и за дейността на дейците около Народния музей. Биографията на Шопов е най-добрата илюстрация на чешко-руското литературно сътрудничество: той започва библиографските си занимания в Русия, а ги завършва в Прага под ръководството на П. Й. Шафарик, като оставя името си като първи автор на български книгопис, съставен от наш сънародник.

През 60-те години на XIX в. чешко-руският научен и книжовен обмен продължава, но е контролиран от цензурата и в двете държави. Основният канал, по който се разменят нови издания минава през Виена, където отец Раевски ги разпределя по предназначение. По този начин в Прага се доставят Известията на Академията на науките, най-вече изданията на отдела за руски език и словесност. От Прага се изпращат нови чешки издания, но както се разбира от кореспонденцията на Шафарик, поради цензурата книжният обмен е бавен и затруднен. По традиция новите издания се носят и от частни лица. В началото на 60-те години първите българи, възпитаници на руската академична славистика, носят в Прага книги за Шафарик и Ханка.

В **заключителната част** на монографията са представени в обобщен вид промените, които настъпват в последните години от дейността на чешките книжовници. Шафарик и Ханка, както и останалите национални дейци от това поколение, са се отдали на изучаването на абстрактни теми, с които не предизвикват особен обществен интерес. Това обстоятелство прави неприятно впечатление дори на приятеля им Погодин по време на поредното му посещение в Прага. Изглежда, че между заслужилите национални дейци и младото поколение се е очертала пропаст. Това обаче

⁷⁴ Penčev, Vl. Výchova slavistických etnologických a antropologických disciplín na bulharských a českých univerzitách ve 19. a 20. století. – In: Studia Balkanica Bohemo-Slovaca. VII, Brno, 2017, p. 131.

не важи за българите: дошлите с препоръките на О. Бодянски и И. Срезневски млади наши сънародници установяват много добри контакти с чешките учени от по-старото поколение. В началото на 60-те години на XIX в. наред с академичната славистика Народният музей продължава да функционира като славистично средище. Макар и с намален социален обхват, той продължава да бъде и възрожденски център. Това се потвърждава от сътрудничеството на Константин Д. Петкович, Иван Шопов и Константин Павлов с дейците на това традиционно книжовно средище, като в монографията е обърнато внимание на обстоятелството, че дори краткият престой в града на Сава Филаретов и Иван Денкоглу не минава без посещението на музея и среща с Шафарик. Налага се заключението, че почти без изключение нашите сънародници – руски възпитаници търсят и според обстоятелствата установяват по-кратки или по-продължителни книжовни контакти с най-заслужилите дейци на Народния музей.

Авторска справка за научните приноси на дисертацията

Научните приноси на настоящия монографичен труд по отношение на нова научна проблематика и нови документални източници могат да бъдат обобщени по следния начин:

Тематиката

За първи път в българската историография се прави опит за интердисциплинарно обобщение на натрупалата се литература от областта на лингвистиката, литературознанието, фолклористиката, етнографията и историята с оглед на изясняването на културно-обществените функции на славистиката по отношение на българите през първия период от нейното развитие до 60-те години на XIX в.

Нови документални източници

Монографията вкарва в научно обръщение необнародвани или частично обнародвани документи от Литературния архив в Прага (Literární Archiv Památníku národního písemnictví). Основно са използвани богатите лични фондове на чешките книжовници Вацлав Ханка, Павел Йозеф Шафарик и Франтишек Палацки (Osobní Fondy: Václav Hanka, Pavel Josef Šafářik, František Palacký), на Иван Шопов (Osobní Fond Ivana Šopova). За първи път български автор използва и данни от личния фонд на Алоис Шембера – един от първите преподаватели в катедрата по славистика на Виенския университет. (Osobní Fond Aloise Šembery). Архивните материали са допълнени с литературни източници от архива на Народния

музей в Прага Archiv Národního musea (Archivní Sbirka, Oddělení rukopisů). Българската научна аудитория има възможност да се запознае и с информация от 19 публикувани старопечатни документални сбирки от архивната колекция на Славянската библиотека в Прага. (Archivní Sbirka Slovanské Knihovny).

Научният подход и теоретичните обобщения

Монографията прилага сравнителния подход в широк междуславянски контекст, за да очертае ролята на литературния и културен обмен за общото просветно-културно развитие на българите. За първи път (пак в сравнителен план) се проследява идеологическото и политическото кредо на най-активните представители на чешко-руското книжовно сътрудничество. Теоретичните обобщения са свързани както с развитието на науката (първоначалният етап на славистиката до превръщането ѝ в академична дисциплина), така и с анализа на теорията за славянската взаимност и нейната роля като политическа идеология.

Кратко изложение на научните резултати с конкретните приноси на дисертацията

Въз основа на нов поглед към документалното наследство на Павел Йозеф Шафарик авторката поставя на критична преоценка утвърдената теза за идейното му формиране под влияние на германския философ Хердер. В наличната литература е преобладава мнението, че това става по време на следването на младежа в Йена. Този постулат, валиден по отношение на цяло едно поколение славянски студенти в немски университети, не бива да се прилага механично към Шафарик. Въз основа на ранна и поради това пренебрегвана от изследователите автобиография, запазена в личния му архив, авторката доказва, че романтичната нагласа у словака възниква по-рано, още по време на ученическите му години в родината му, като влиянията са от различно естество, но най-силното и определящо е това на чешкия просвещенец Йозеф Юнгман.

Началната дейност на първите слависти и главните насоки на техните научни дирения се определят от философското схващане за езика като основен индикатор на идентичност и за фолклора като най-пряк израз на славянския характер и душа, както и от общоприетото убеждение, че славянският език е един, но е познат и разпространен в няколко различни наречия. Именно поради тази обща концепция се формира и интересът към първия книжовен език, използван от Светите братя Кирил и Методий. Новият подход, който историкът предлага, е „ситуирането“ на славистичните дирения в конкретното обществено-политическо развитие на чехите от 30-те – 40-те години на XIX в. В резултат на този анализ се

доказва, че в тогавашния спор за „домашното право“ на двата основни етноса, населяващи Бохемия, най-старият книжовен език се използва като основен аргумент в борбата за културното изравняване на чехите.

Принос на монографията е разширяването на анализа на връзката между езика и народността. С творчеството на П. Й. Шафарик славистиката от чисто лингвистична дисциплина се превръща в интердисциплинарна наука, изследваща също произхода, миналото, географското разпространение, етнографията, религията и духовната култура на славянството. Новият подход, който предлага този труд, се състои в интегрирането за нуждите на анализа и на произведения на учени, отхвърлени от тогавашната академична наука, но изключително допринесли за оживяването на българистиката и оформянето ѝ като отделен клон в руската хуманитаристика. Приносен момент е и очертаването на ролята на одеските български емигранти (въз основа на непубликувана кореспонденция от Литературния архив) в чешко-руския книжовен обмен.

Благодарение на Л. Минкова българската литературна наука разполага с публикации на значителна част от кореспонденция на Николай Мурзакевич с негови колеги в Русия, сега с този труд се включва за първи път в научно обръщение информация за писмовната връзка на одеския просвещенец с пражкия славист и се изяснява голямото значение на този контакт за развитието на българистиката в състава на славистичните изследвания.

Със средствата на сравнителния анализ между българи и чехи са очертани спецификите на проекта за създаване на модерно българско училище. Новото е, че той се разглежда не само като българо-руско образователно начинание, но и в по-широкия контекст на чешко-руските книжовни връзки. Известно е, че чрез „Денницата“ Априлов пропагандира идеята за моралния дълг на русите да подкрепят образованието на българите. Новото е, че точно тази идея се обсъжда и в писмата на П. Й. Шафарик до М. Погодин, т. е. българският просветен напредък е тема и на чешко-руската общност. И още нещо по отношение на контекста: езиковите въпроси са представени като част от общите възрожденски процеси, при това чрез привличане на паралели с останалите славянски народи.

Нова изследователска територия е възрожденската роля на академичната славистика. Изложението прави обширен анализ на програмата, разработена от П. Й. Шафарик за откриването на славистични катедри в Прусия. Досега този документ е разглеждан в неговите лингвистични и образователни аспекти. За първи път обаче той служи на нуждите на историческия анализ – с основен резултат: академичната програма има и конкретна социална насоченост и преследва възрожденски цели.

В българската наука (а и не само в нея) П. Й. Шафарик е разглеждан преди всичко в лингвистични, фолклористични, литературни и славистични трудове. За първи път в настоящото изследване неговата личност е разгледана в контекста на историческите събития, като е очертана политическата му програма и е проследена дейността му през революционната 1848 г.

Политическите проекции на идеята за славянската взаимност в такава последователност и обхват не е била обект на изследване в нашата историография. Не е представено и славянското движение в Хабсбургската империя, неговите основни течения и най-изявените му поддръжници сред отделните народи. Принос на анализа е, че основните политически проекти са представени в сравнителен план, като са очертани общите характерни черти и спецификите. Основната идея при всички проекти се свързва с убеждението, че всички славяни са една етническа общност, но при различните политически условия, в които тези народи живеят, тя има различни исторически шансове. Докато Славянският конгрес през 1848 г. в условията на реални конституционни реформи е проявление на политическата воля на славяните в Дунавската монархия, то Кирило-Методиевото общество в Киев е разгромено още в зародиш, а консервативният проект на Погодин за всеславянска унитарна държава, при все че служи на самодържавието, няма реално влияние върху дипломатическата доктрина на православната империя.

Заклучение

Съответно на поставената основна изследователска цел, изложението представя най-ранните изследвания на славянските народи, появили се през втората половина на XVIII в. По това време сред учените – дори и в Русия – е застъпено мнението за българите като за „пославянчени татари“, а етническият им произход се свързва с Аспаруховата дружина. Преобладават лингвистичните изследвания: германските университети подготвят изследвания с утилитарен характер за общуване със славянското население, в Русия при Екатерина Велика започва издаването на сравнителните речници на славянските езици. В рамките на този всеобхватен проект на императрицата през 1822 г. са представени и основните характеристики на българския език. Заслугите за представянето му принадлежат на именития сръбски фолклорист и езиков реформатор Вук Караджич.

Най-важният въпрос, който вълнува всички слависти от първото поколение, е този за характера и особеностите на най-стария славянски книжовен език, създаден през IX в. от Светите братя Кирил и Методий. Интересът е закономерен – става дума за общославянско наследство, претърпяло различни езикови редакции и исторически и географски

модификации. Още тогава се появяват и първите теории за произхода на този език. Родоначалник на „панонската“ теория е словенецът Бартоломей Копитар. Тази теория търси езикови паралели със словенския език и предопределя развитието на виенската езикова школа.

Родоначалникът на бохемистиката и славянската филология, йезуитският учен от чешки произход Йозеф Добровски, търси корените на този книжовен език в югоизточна посока – в едно сръбско-българо-македонско наречие. С цялостното си творчество, доайенът на славянската филология поставя новата наука на солидни основи и я включва сред останалите клонове на европейското езикознание. Той е и първият, който поставя основите на чешко-руския славистичен обмен.

През XIX в. Наполеоновите войни, от една страна, и войните, които Русия води с Османската империя, от друга, засилват преките контакти между славянските народи. Под влияние на романтизма в чешките земи се формира едно ново поколение книжовници. В Русия през 30-те години на XIX в. нараства интересът към задграничните славяни, в това число и към българите. Наред с това откриването на важни документи на старобългарската писменост стимулира изучаването на българистиката в Русия, основите на която поставя Константин Калайдович през 1824 г. с изследването си „Йоан Екзарх Български“.

Една от основните задачи на първа глава е изследването на връзката „език-идентичност“ и по-конкретно на връзката на българския език с Кирило-Методиевото наследство. Заслугата е на един възпитаник на западната школа – Павел Йозеф Шафарик. По време на 19-годишното си пребиваване сред сърбите в Нови Сад той израства във вещ познавач на кирилицата. Контактите му в този град с преминаващи търговци от югозападните български земи го навеждат на гениалната догадка, че именно тяхното наречие е залегнало в основата на първия книжовен език. Заслугите на младия учен са и в това, че за първи път през 1826 г. българската литература е включена в един сравнителен обзор на славянските литератури.

Още в новосадския период на Шафарик се поставя и началото на сътрудничеството му с учени-представители на руската школа. Познанството му с младия магистър Петър Кьопен допринася за повишаване на знанията му за езика и книжовността на българите. От своя страна пък с „Библиографически записки“ Кьопен основава първия печатен орган на международната славистика. Славистичният мост, прехвърлен от Добровски към Русия, се укрепва.

Във втора глава основната изследователска задача е анализиране на връзката „език-народност“. Спектърът на изучаването на славяните се разширява, славистиката се превръща в интердисциплинарна наука, като освен езикознанието, литературата и фолклора, се обръща внимание и на народната култура, миналото, митологията и географията на славянските

народи. През 30-те години на XIX в. около Народния музей в Прага се оформя ядро от чешки учени, които развиват изследвания в контекста на националното движение. Към кръга на изследователите на тези аспекти се присъединяват и просветители, в това число и българи.

Паралелно на разширяването на славистичните изследвания с напредването на възрожденските процеси се засилва и съзнанието за „славянската взаимност“. Терминът обозначава оформянето на чувството за общославянска принадлежност сред представителите на отделните славянски народи, които работят за културно-просветния напредък на сънародниците си и за междуславянския литературен обмен. В Русия в лицето на просветния министър Сергей Уваров тя намира и солидна държавна подкрепа. От средата на 40-те години Императорската Академия на науките отпуска ежегодна финансова помощ на изследователи от различни славянски страни. Благодарение на тази морална и материална подкрепа се появяват и основополагащи славистични изследвания на П. Й. Шафарик („Славянски древности“ и „Славянска етнография“), чиято ценна информация и досега се ползва от лингвисти, литератори, фолклористи, етнографи, палеографи, изследователи на най-ранната история и на разселването на славяните на европейския континент, изследователи на развитието на славистиката като наука. Те безспорно са най-добрата илюстрация за успешния двустранен научен обмен.

В контекста на чешко-руския обмен за първи път одеските емигранти установяват контакт с дейците на Народния музей. Благодарение на Васил Априлов и Иван Богоров българистичната информация нараства, а музейната библиотека съдържа богата колекция от новобългарски книги. Българистиката продължава да е международна дисциплина в контекста на славистиката, но наши възрожденци се включват в събирането на материал, необходим за работата на славистите.

Априлов оставя името си в историята преди всичко като един от главните архитекти на новобългарското образование. За разлика от чехите, които се ползват от модерна образователна система, а се борят за използването в нея на родния език, то Габровското училище има да решава много повече задачи. За бързия подем на националната просвета одеският емигрант допринася, като работи за свързването на българското училище с руската учебна система.

Откриването на катедри по славистика в руските университети през 1835 г. предоставя възможност и на представители на българите да получат специализирано славистично образование извън родината си. Благодарение на родолюбивата дейност на Иван Денкоглу най-много наши възпитаници има сред студентите на проф. Осип Бодянский в Московския университет. Всички те са с будно национално съзнание, като почти всички се посвещават на книжовна или просветна дейност, което дава тласък на възрожденските процеси в българските земи.

Първите титуляри на славистичните катедри в Русия са възпитаници на Шафариковата школа и израстват като специалисти по времето на продължителни командировки сред задграничните славяни. От тях единствено Виктор Григорович успява да посети българите в техните земи. Информацията, която донеся в Прага, има голямо значение за попълването на знанията на Шафарик. В резултат на това през 1848 г. се появява неговото върхово постижение в тази област („Разцвет на славянската литература в България“). Благодарение на публикациите на Григорович, познанията за българите и тяхната литературна традиция в Русия и извън нея се обогатяват. В резултат на чешко-руския литературен и книжовен обмен се утвърждава мнението за славянската ни принадлежност.

Началото на академичната славистика в Хабсбургската монархия в средата на XIX-то столетие допринася за по-нататъшното развитие на тази наука, в това число и на българистиката. Редовни студенти във Виена се записват едва в края на възрожденската епоха, но още в първите години след откриването на новата специалност се появяват книжовници, които установяват контакти с титулярите на новооткритата катедра. Благодарение на сътрудничеството на братя Цанкови с проф. Миклошич във Виена е публикувана на немски първата българска граматика. Макар и написана от непрофесионалисти, тя се оказва ценно помагало за специалистите зад граница.

В работата на новооткритата катедра в Прага са привлечени някои от вече утвърдените чешки специалисти. Център на славистични изследвания продължава да е и Народният музей. С препоръките на руските академични слависти в началото на 60-те години на XIX-ти век в Прага пристигат и първите български студенти. Най-плодотворният сред тях е Иван Шопов. Шопов подпомага българистичните занимания на Шафарик. Ученият от своя страна го насърчава да завърши библиографските си занимания.

Част от изследователските цели се състоят в анализ на включването на българите в славянското семейство в контекста на чешко-руския книжовен обмен и представянето на възпитаниците на руската академична славистика, които подпомагат възрожденските процеси в нашите земи. С граматиката на Цанкови и библиографията на Шопов българите за първи път оставят имената си като автори-изследователи, т.е. от обект за изследване през 30-те години на XIX в., през 60-те години те вече са и активен субект на научното поле, а с това българистиката, която продължава да е международна дисциплина, става и българска наука. С достигането на този научен резултат е изпълнена и главната изследователска цел на монографията.

Една от заявените изследователски задачи на труда се състои и в анализ на политическите проекции на идеята за славянската взаимност в Русия и чешките земи, тъй като паралелно на напредъка на славистиката

като научна дисциплина укрепва националното движение на славянските народи. Израз на политическата им зрялост е организирането на Славянския конгрес в Прага през 1848 г. Славянската взаимност от културен термин добива политически израз в цяла гама от идеи и политически платформи. В международен план и особено в Русия чешкото участие в революцията има решаващи последици. От този момент нататък в Русия на чехите се гледа като политически неблагонадеждни, а контактите с тях са нежелателни. За да укрепи властта си и спре разпространението на революционните идеи в страната, император Николай I прокарва нова идеологическа доктрина, която противопоставя „исконно руските начала“ на съзнанието за родовата близост с останалите славяни. Академичните слависти преориентират научните си интереси съгласно новите изисквания. Макар че професионалните контакти с чехите не са прекъснати, те са пазени в строго контролирано русло. Официалното отношение към българите в Русия обаче поради религиозната им принадлежност не се променя - напротив, след Кримската война броят на сънародниците ни, отправени се за образование към Русия, продължава да нараства. Появата на славянските благотворителни комитети бележи нов етап в образователната политика по отношение на българите.

Публикации на автора по темата на дисертацията

Кирилският код: Славистиката и преоткриването на българите (до 1848 г.).
София, 2018. 364 с.

Българо-чешката взаимност – генератор за формирането на новите славянски елити. Чехи в България – ролята на чешкото присъствие в българското национално Възраждане. София, Чешки център, 2009, с. 41-59.

Две концепции за първоначалната модернизация на училищното дело на подвластните народи в Хабсбургската и Османската империи през XVIII и XIX в. – *Bulgarian Historical Review*, 47 маш.с. (под печат)

Йозеф Майзнер – чешки революционер – български просветител. – История, 2014, кн. 2, с. 140-156.

Критичен поглед към ранния Шафарик. – Списание на БАН, 2015, с. 55-61.
Осип Бодянски, славистиката и българите. - В: България и Украйна в историята на Европа. Българо-украински сборник. Киев/София, 2019, с. 45-62.

Пазарджишкото читалище „Виделина“ и обучението в Чехия през възраждането. - В: Национална научна конференция „Константин Величков и неговото време“. Пазарджик, 2005, с. 130-138.

„Пролетта на народите“ в Централна Европа (1848), чешките радикалдемократи и истарианското националноосвободително движение. - В: „Българи и италианци през вековете в борби за независимост и държавност“. (Сборник по случай 200 години от рождението на Джузепе Мацини). София, 2006, с. 160-182.

Русофилството и австрославизмът в чешките земи (средата на XIX – средата на XX в. – В: Славянската взаимност – минало и съвременност. Славянски летописи. т. I, София 1994, с. 42-51.

Чешко-българските връзки през XIX в. - трансфер или общност. - В: Проблемът Изток-Запад. България и Балканите. Съст. Т. Стоилова и кол., Институт за исторически изследвания, 2006, с. 122-139.

Этнографическое путешествие по чешским землям 1840 в профессиональном развитии И.И. Срезневского. - В:/ Вопросы национальной историографии и народных исторических представлений славян и их соседей. О.В. Матвеев (ред.) Краснодар, 2013, с. 172-178.

Novodobé bulharské zemědělské školství před Osvobozením. – In: Zemědělské školství, výzkum a osvěta jako předpoklad hospodářského a sociálního rozvoje venkova v 19. a 20. století. Studie slováckého muzea. Uherské Hradiště (Česká Republika) 2004, № 9, p. 51-61.